

BÍRÓ FERENC

HELYNÉVALKOTÓ DOMBORZATI KÖZNEVEK A KÖRÖSÖK VIDÉKÉN

1. A magyar helynevek kutatásának, feldolgozásának szakirodalma szinte áttekinthetetlenül gazdag. Az összegyűlt helynévállományok, adattárak sokféle megközelítése, tanulságaik feltárása stb. jelentősen gyarapította és gyarapítja a legkülönfélébb tudományágak ismereteit. A magyar név- és nyelvtudomány különösen nagymértékben gazdagodott a helyneveinkben rejlő és az azokból feltáruló ismeretek által.

A magyar nyelvterület egészének, egyes régióinak és az egyes településeknek a helynévi kategóriáit, helynévfajtaikat, az elemek szerkezetét, keletkezésüket stb. boncolgatva mind jobban kitárul előttünk nyelvi és nyelven kívüli világunk. A helynévkutatás szerteágazó lehetőségei közül egy rövid terjedelmű dolgozat csak egy kis feladatra vállalkozhat, csak egy részterület érintőleges elemzésére törekedhet.

Mindezek tudatában esett a választásom egy korábban megjelent dolgozatom folytatására. Abban egy alföldi régió vízrajzi közneveit tekintettem át (Bíró 1997: 93–114). Jelen elemzésemben ugyanennek a vidéknek a helyneveiből kibontott domborzati köznevek nyelvi, lexikális elemzésére teszek kísérletet. Egyébként mindkét névtani elemzésem a Mikrotoponimák helynévalkotó lexemái című kandidátusi értekezésem (Bíró 1994) felhasználásával készült.

A magyar földrajzi köznevek vizsgálatáról elmondhatjuk, hogy a 21. század elején nagy lendülettel folytatódott, hiszen két új, önálló kötettel is gyarapodott helynévkutatásunk. Reszegi Katalin *Hegynevek a középkori Magyarországon* című kötetében (2011), annak több mint felét kitevő részében önálló fejezetet szentelt domborzati közneveink egyik jelentős csoportjának, az ún. hegyrajzi közneveinknek. Sokoldalúan feltárta e lexikális kategória elemeinek az eredetét, jelentésbeli viszonyaikat, használati gyakoriságukat, szóföldrajzi megoszlásukat, a helynévalkotásban betöltött szerepüket. A magyar földrajzi köznevek szótárszerű közreadására vállalkozott a Bába Barbara és Nemes Magdolna szerzőpáros. Munkájuk címe a *Magyar földrajzi köznevek tára* (2014). Vállalásuk szerint azokat a helyfajtajelölő főnévi lexemákat gyűjtötték össze, és sorakoztatták fel betűrendes szótárunkban, amelyeket a 20. század folyamán, illetőleg a mai magyar nyelvhasználatban a beszélők a különböző helyfajták megjelölésére használtak vagy használnak fel.

2. Dolgozatom elején meg kell jegyeznem, hogy a földrajzi nevek vizsgálatában szemléletem igen közel áll Hoffmann István helynévelemzési modelljéhez (1993), melyben központi helyet foglal el a nevek szerkezeti felépítésének a feltárása, annak meghatározása, hogy az egyes toponimák hány, a megnevezett objektumról valamiféle szemantikai jegyet kifejező részből állnak, e részek

milyen funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai kategóriákba sorolhatók. A nevek efféle felbontása után világossá válik, hogy az adott településen, vidéken miféle funkciókat milyen mértékben fejeznek ki a nevek, mely részükben, és milyen nyelvi eszközöket használnak fel ezekre a névadó közösség tagjai, és fordítva, kiderül az is, hogy miféle nyelvi eszközök (elsősorban lexémák) melyik névrészi helyzetben, milyen szerepben és melyikben milyen mértékben válnak névalkotóvá. A dolgozat további részében Hoffman István értekezésének a kategóriáit, fogalmait és műszavait használom, így azok értelmezésére e helyen külön nem térek ki.

Elemzésemben a választott terület domborzati neveit teljes részletességgel ezúttal nem szándékozom bemutatni, sőt nem is a domborzati nevek bemutatása a célom, hanem a névrészként álló földrajzi köznevek közül azokat válogatom ki, amelyek közszóként valamiféle (többnyire természetes) domborzati képződményt, térszíni alakulatot jelölnek, s így az adott táj névalkotásra használt domborzati közneveinek számítanak. Rövid áttekintésemben azt igyekszem tisztázni, hogy e földrajzi köznevek egyrészt melyik névrészi helyzetben (tehát alaprészként, bővítményi részként vagy egyrészes nevet alkotva), milyen mértékben, milyen funkcióban és főleg jelentésben fordulnak elő; milyen alcsoportokat alkotnak, ezeken belül milyen az egyszerű és összetett domborzati köznevek aránya.

A domborzati helyeket jelölő földrajzi köznevek vizsgálata különösen olyan tájakon indokolt, ahol a vidék térszíni viszonyai nagy vertikális és horizontális különbségeket mutatnak, másrészt ezeknek az objektumoknak a szerepe, jelentősége valamilyen sajátosságaik miatt meghatározó (volt) az itteni lakosság életében. Az általam vizsgált három Körös és a Berettyó összefolyásainak a környéke azonban nem ilyen, hiszen jellegzetes alföldi tájról van szó. Alapvetően lapos, sík terület, nem túl sok, nem túl magas kiemelkedésekkel tarkítva, hasonlóan a talajmélyedések sem tűnnek ki sem a számukkal, sem a mértékükkel. Az utóbbiak egy része a hajdani jellegzetes vízfolyások, vízállások visszamaradt, kiszáradt medreinek a maradványai. Az ezeket jelölő földrajzi közneveknek a besorolása vitatható, hiszen egykor a vízfajtákat nevezték meg ugyanazzal a szóval, később pedig a térszínformákat.

Az előbb említett természeti adottságokból adódóan a vízrajzi objektumokhoz és azok közneveihez képest a területen használatos domborzati köznevek csekélyebb mértékben vettek részt helynevek alkotásában. Az egyéb földrajzi köznevekhez hasonlóan két fő funkcióban épültek be a helynevekbe: leginkább a helyfajtáját, a térszínforma típusát nevezték meg velük, segítségükkel elkülönítve az egyes alosztályokat, ritkábban pedig a hozzájuk viszonyított helyzetet jelölték. Döntő többségben alaprészként vagy egyrészes névként állnak, csak elvétve bővítményi részként.

3. A tervezett elemzésem felvázolása előtt szükségesnek látszik néhány gondolatot elmondani a vizsgálatba vont földrajzi régióról és a feldolgozás alapjául szolgáló adattárakról. A kiválasztott vidéket a Körösök és a Berettyó összefolyásainak a környéke jelenti. E körülhatárolt területen a 20. század második felé-

ben nyolc, folyó menti, egymással szomszédos, jelentős lélekszámú település (zárójelben a további rövidítésük) osztozott: Békés (B), Dévaványa (D), Gyoma (G), Körösladány (L), Köröstarcsa (T), Mezőberény (M), Szeghalom (S) és Vésztő (V). E települések méretére jellemző, hogy határuk együttes nagysága közel 1600 km².

Maga a vidék nem esik ugyan egybe a magyar földrajztudomány felosztása szerint egyik tájegységünkkel sem, mégis elmondhatjuk, hogy igen hasonlók és jellegzetesek a nyolc helység felszíni viszonyai: mindegyiknek a területe érintkezik valamely Körös-szakasszal, a XIX. század közepe előtt számtalan vízzel szabdaltnak, mocsaras, lápos, semlyékes volt a határuk jelentős része. Azóta mindegyiknek a felületén gyökeres változások történtek; uralkodó a sík felszín, de szelídebb hajlatok, kiemelkedések sűrűn tarkítják a tájat. Az ott élő emberek élete, foglalkozásuk, gazdálkodásuk stb., de még a nyelvjárásuk is általánosan egyező, egymáshoz igen közeli jegyeket mutat. Megállapíthatjuk tehát hogy a térség településeinek nagyfokú a hasonlóság a természeti, a gazdaság-, település- és művelődéstörténet, valamint a nyelvjárás tekintetében, az ott élő emberek gondolkodásában stb., mindazokban a vonásokban, melyek a helynévalkötő nyelvi eszközök kiválasztásában a legfontosabb szerepet játszhatnak, s amelyek jellegzetessé teszik e tájék földrajzi neveit.

Névtani elemzésemhez forrásul a nyolc településen a 20. század második felében összegyűjtött és adattárakba rendezett helynévallományok szolgáltak. E források a helységek betűrendjében a következők: Szabó Ferencné–Szabó István 1983: Békés földrajzi nevei. In: Dankó Imre (szerk.): Békés város néprajza. Békéscsaba. 93–177; Bereczki Imre 1980: Dévaványa helynevei. Kézirat. Magyar Országos Néprajzi Múzeum Adattára. Budapest; Hévvízi Sándor 1977: Gyoma földrajzi nevei. In: Szabó Ferenc (szerk.): Gyomai tanulmányok. Gyoma. 422–483; Bíró Ferenc 1999: Körösladány helynevei. Líceum Kiadó. Eger; Bíró Ferenc–Kalcsó Gyula 2004: Köröstarcsa helyneveinek tára és rendszere. Az Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 2. Eger; Adamik Mihályné–Molnár Ambrus 1973: Mezőberény határának története és helynevei. In: Szabó Ferenc (szerk.): Mezőberény története. Mezőberény. II. 119–154; Implom József 1951: Szeghalom földrajzi nevei. Kézirat. Sárréti Múzeum. Szeghalom; Molnár Ambrus 1985: Szeghalom határának helynevei. Kézirat. Sárréti Múzeum. Szeghalom; Szarka Sándorné 1991: Szeghalmi utcanevek. Kézirat. Sárréti Múzeum. Szeghalom; Domokos Zsuzsanna 1973: Vésztő határának és belterületének földrajzi nevei. In: Szabó Ferenc (szerk.): Vésztő története. Vésztő. 385–435.

4. Vállalt feladatom elvégzéséhez az adattárak összes földrajzi nevét (12 290) szerkezetileg tagolnom kellett. Elkülönítettem minden névben a jelölt denotátumra vonatkozó, funkcióval-jelentéssel bíró nyelvi egységeket (Hoffmann 1993: 43–44), vagyis a névrészeket (22 232), s megállapítottam ezeknek a nyelvi kifejezőeszközöket. A rendszerezés során kiderült, hogy a Körösök vidékén a helynévalkötésben közsavak, tulajdonnevek, elhomályosult összetételek, idegen eredetű és ma már kategorizálhatatlan nyelvi eszközök vettek részt. Más

tájegységekhez hasonlóan a közsői lexémák a legproduktívabbak, ezek jelentősége a legnagyobb, a 12 290 helynév közül 10 917 tartalmaz 13 892 névrésztében valamiféle közszt. A földrajzi nevek közül 4067 teljes egészében ilyen elemekből épül fel, legjellemzőbbek viszont e lexémák alaprészi helyzetben (6453 névben). A régió helynévalkotásában részt vevő különböző közsavak száma 2017, e szám jelentősen elmarad a tulajdonnéviek (5210) mögött. A névalkotó közsavakat tovább kategorizálva kitűnik, hogy közülük számukkal és névalkotó termékenységükkel kiemelkednek a köznevek (1591 köznév 9255 helynév 12 021 névrésztében).

A közneveken belül pedig, de az összes névalkotó lexéma között is a földrajzi köznevek (892) játsszák a legjelentősebb szerepet a helynévalkotásban (10 641 névrész). A helyfajtát jelölő lexémák a Körösök mentén is elsősorban alaprészként kerülnek be a nevekbe, de megjelenhetnek bővítményi részi helyzetben, és nemritkán egyrésztes helynevet is létrehozhatnak. Ezekkel a névadók meg akarják jelölni a földrajzi nevekben a megnevezendő objektum fajtáját, vagy egy másikhoz akarnak viszonyítani, így biztosítják saját korukban a nevek magas információs értékét.

Mivel a névadó közösség a földrajzi közneveket a legkülönbözőbb helyfajták megjelölésére használja, így jelentésükben a hely fogalmának a kifejezése a közös tartalom. Ezt az általános jelentéssíkot az egyes földrajzi köznevekben bizonyos megszorító jelentésjegyek teszik specifikussá, az egymással legszorosabb kapcsolatban lévő jelentésjegyek, a hasonló jellegű objektumok típusait megnevezők külön-külön kategóriát alkotnak (Hoffmann 1993: 34, 92–98). Ezek közül az egyik a térszinformát, vagyis a domborzati képződményeket, a földfelszíni alakulatokat jelölő közneveké.

5. A Körösök környékén helynévrészként előforduló domborzati köznevek részletesebb taglalása előtt betűrendben felsorolom valamennyit szótárszerű összeállításban. Címszóként a köznyelvi vagy az általam köznyelviesített forma áll, ez leginkább a lexémák szótári alakja, ritkán lehet ún. szoros szó szerkezet is. A szófajt külön nem említem, hiszen valamennyi elem főnévi értékű, földrajzi köznév. A címszót követően az adott lexéma helynévi felbukkanásainak a számadatait adom meg. Legelső helyen áll az összes előfordulásra utaló szám, majd a névrészek szerinti összesítések. [A névben elfoglalt helyzetet rövidítések jelzik: e = bővítményi részként, u = alaprészként, utótagként, ö = egyrésztesként, önmagában.] A számsort a településenkénti mutató zárja, ezt követi(k) a lexikai egység jelentése(i). Több jelentés esetén arab számok különítik el ezeket. Ha a címszónak (mint a névalkotásba belépő elemnek az aktuális) jelentése szerepel A magyar nyelv értelmező szótárában, egyszerűsítve az Értsz. jelölést alkalmazom. Ha többjelentésű a szó, melléírom a megfelelő arab számot. Helynévi példákat (a teljesség igénye nélkül) nem itt, hanem az elemzés további részében közlök.

- agyaggödör** 1: ö1 | M/ö1 'agyag kitermelésével létrejött mélyedés'
- agyaggödrök** 2: u1, ö1 | D/u1ö1 'olyan terület, amelyen agyagkitermeléssel több mélyedés keletkezett a talajon'
- alj** 15: u15 | D/u1, L/u5, M/u2, S/u4, T/u2, V/u1 1. 'környezeténél mélyebb fekvésű terület'; 2. 'valamely területnek a lakott helytől távolabb eső, végén lévő része'
- általeső** 1: u1 | B/u1 'túlsó, szemközti oldalon lévő hely'
- borzlyuk** 1: e1 | V/e1 'borznak a földbe vájt ürege'
- csorba** 1: u1 | L/u1 'hiányosnak, szabálytalannak tűnő hely'
- csúcs** 14: e3, u10, ö1 | B/e1u9, G/u1, L/e1, M/e1ö1 'nagyobb földterület hegyesszögben végződő, úttal vagy árokkal határolt része'
- déllő** 5: e2, u1, ö2 | B/e1u1ö1, L/ö1, V/e1 'környezetéből enyhén kiemelkedő legelőterület, ahol a lábasjóságok pihentek delente'
- domb** 52: e1, u50, ö1 | B/u15, D/e1u5, G/u4ö1, L/u2, M/u1, S/u9, T/u5, V/u9 'talajkiemelkedés enyhén lejtős oldallal; halom'
- dombhát** 1: ö1 | M/ö1 'halom felső része, teteje'
- dombok** 2: u2 | B/u1, L/u1 'egymás melletti halmok együttese'
- döghalom** 1: ö1 | M/ö1 'az elhullott állatok elföldelése következtében keletkezett kiemelkedés' 2: e2 | B/e1, L/e1 'ék alakú hely'
- eleje** 10: u10 | D/u2, G/u2, S/u6 'valamely földterületnek a település felőli, ahhoz közelebb eső darabja'
- farok** 4: u4 | B/u1, D/u1, G/u1, L/u1 'elkeskenyedő, hosszan elnyúló föld; a területnek a vége'
- fenék** 25: e2, u23 | B/u3, D/e1u3, G/e1u7, L/u3, M/u1, T/u4, V/u2 'a határ mélyen fekvő, hajdan vízjárta, széles, teknőszerű része, alja'
- földhalom** 1: ö1 | S/ö1 'halom, domb'
- földhát** 1: e1 | T/e1 'enyhe, domború, a sík felszínből hosszan elnyúló kiemelkedés'
- földlaponyag** 1: ö1 | S/ö1 'laponyag, enyhe talajkiemelkedés'
- gödör** 6: e2, u3, ö1 | B/e1, D/e1, G/u2ö1, S/u1 'kisebb-nagyobb medenceszerű talajmélyedés'
- gödrök** 10: e2, u8 | D/u3, G/u3, L/e1, S/u1, T/e1u1 'hasonló formájú, mélységű, egymás melletti talajmélyedések együttese'
- hajlás** 1: u1 | L/u1 'széles, de sekély mélységű homorulat a talajon, hajlat'
- hajlat** 2: u2 | G/u1, T/u1 'széles, sekély mélységű homorulat a felszínen'

- halmagy** 2: ö2 | D/ö1, G/ö1 'dombos, halmos hely'
- halmok** 2: u2 | B/u1, G/u1 'több egymáshoz közeli halom együttese'
- halom** 293: e3, u290 | B/u32, D/u64, G/u52, L/u34, M/u30, S/u46, T/u16, V/u16
'nagy átmérőjű, alacsony magasságú, kúphoz hasonló, enyhe kiemelkedés;
domb, kurgán'
- hantos** 1: ö1 | G/ö1 'rögös, göröngyös felszínű terület'
- határgödör** 1: ö1 | L/ö1 'településeket elválasztó talajmélyedés'
- határhalom** 3: u1, ö2 | B/ö1, G/ö1, M/u1 'szomszédos települések határvonalán
húzódó talajkiemelkedés'
- határszél** 5: u5 | B/u1, L/u1, M/u1, S/u2 'a településhatárnak a szomszédos
helységgel érintkező része'
- hátulja** 2: u2 | V/u2 'földterületnek, dűlőnek a belterülettől távolabb eső része,
vége'
- hegy** 13: e1, u11, ö1 | B/u4, L/e1u3ö1, S/u4, T/u1, V/u2 'a földterületnek úttal,
érrel határolt háromszög alakú vége; csúcs'
- homokbánya** 2: ö2 | D/ö1, G/ö1 Értsz.
- homokgödör** 2: e1, ö1 | B/e1ö1 Értsz.
- hossz** 1: u1 | B/u1 'hosszúak alakú terület'
- kalicka** 2: e1, u1 | B/u1, V/e1 'úttal, árokkal határolt, kis alapterületű, zárt hely'
- kaponyás** 1: ö1 | B/ö1 'merítődényre emlékeztető mélyedés, lapályos hely'
- könyök** 9: e3, u6 | D/e1, G/e1u2, M/e1u4 'a behajlított könyökhöz hasonló gör-
bületű hely'
- kubik** 5: e1, ö4 | D/ö1, G/ö2, T/ö1, V/e1 'folyó árterében, a gát és a folyómeder
közötti téren nagy, mély gödör'
- lapály** 2: e2 | L/e1, M/e1 'igen alacsony tengerszintű, mély, sík terület, lapos'
- laponyag** 26: e2, u23, ö1 | B/u1, D/e1u6ö1, G/u2, L/u2, M/e1u1, S/u11 'környeze-
téből szelíden kiemelkedő, enyhe domborulat'
- lapos** 90: u87, ö3 | B/u12, D/u8, G/u21, L/u12ö1, M/u6ö1, S/u20, T/u4ö1, V/u4
'környezeténél alacsonyabb fekvésű, nagy sík terület'
- lódomb** 1: ö1 | G/ö1 'lőgyakorlat háttéréül szolgáló magaslat'
- magaslatok** 1: u1 | L/u1 'egymás közelében álló dombok együttese'
- mélyebbje** 2: u2 | L/u2 'a terület alacsonyabban fekvő része'
- mélyedés** 1: u1 | L/u1 'hajlat; széles, sekély, gödörszerű homorulat'
- nyak** 4: u4 | B/u2, M/u1, V/u1 'két terület közötti hátsó föld'

- oldal** 49: e2, u47 | B/u10, D/u1, G/u4, L/u21, M/u1, S/u7, V/e2u3 'a határnak a szomszédos területek felé eső része, sávja'
- ormágy** 3: e1u2 | B/u1, V/e1u1 'magasabb hely, domb, földhát'
- rigalyos** 1: ö1 | D/ö1 'göröngyös felszínű terület'
- rókalyuk** 2: ö2 | B/ö1, L/ö1 'rókák búvóhelye (és környéke)'
- sárgödör** 1: ö1 | L/ö1 'vályogvetés után visszamaradt talajmélyedés'
- sík** 1: u1 | V/u1 'tagolatlan lapos terület'
- síkság** 1: u1 | L/u1 Értsz.
- szikhat** 1: ö1 | L/ö1 'szikes, partos föld'
- térség** 1: u1 | L/u1 'szabad terület, tér'
- várdomb** 2: ö2 | B/ö1, V/ö1 'földvár maradványaként kialakult magaslat'
- verem** 3: e3 | S/e2, T/e1 1. 'talajbemélyedés, gödör'; 2. 'vadfogásra használt mély gödör'
- völgy** 10: e2, u7, ö1 | B/e2u2ö1, D/u1, L/u1, M/u2, S/u1 'két magaslat között hosszasan elnyúló, mély fekvésű, széles földterület'

6. A következőkben a felsorolt névalkötő domborzati közneveket szemantikai és esetenként morfológiai jegyeik alapján rendszerezem. A megnevezett földfelszíni alakulatok legszembetűnőbb eltérései alapján különválasztva, alcsoportonként tárgyalom a domborulatokat, a homorulatokat és a síkságokat jelölő közneveket. Minden egyes kategóriában megadom az oda tartozó tagok általános jellemzését, számukat, számarányukat, helynévi előfordulást, megterhelésüket. Ha csupán egyrészes helynév keletkezett a köznévből (jelentéshasadással, s más kétrészes névben nem szerepel), a szám mellett egy csillag jelzi ezt.

A nyolc Körös menti településen az áttekintett adattárak alapján 59 domborzati köznévvé lett névalkötő, s ezek összesen 704 névrészi előfordulást adnak. Az 59 lexéma az összes névalkötő földrajzi köznévvé (892) az 6,61%-a, a 704 névrész a földrajzi köznévből állók egészének (10 641) a 6,61%-a. Átlagos megterhelésük 11,93 névrész/szó.

6.1. A felszíni kiemelkedéseket jelentő köznevek

A domborzati köznevek közül azokat sorolhatjuk ebbe a kategóriába, amelyeknek az objektumai a sík felszínétől legfeljebb néhány méterre kiemelkedő, általában kis magasságú, széles alapátmérőjű, sok esetben kúphoz hasonló domborulatok, térszíni kiemelkedések. Ezek a terepalakulatok az itt élt generációk tudatában akár évszázadokon át igen fontos helyeknek számítottak, mivel

életükben valóban lényeges szerepet játszottak: őrhelyek, megfigyelő és határpontok, temetkezési helyek stb. voltak.

A Körösök vidékén a vizsgált nyolc település helyneveiből kigyűjtött 59 domborzati köznévből 19 (32,2%) sorolható ide. A velük alkotott helynevek száma 402, ezek aránya 57, 1%, átlagos megterhelésük 21,15 névrész/szó. A magas előfordulási szám két dolgot jelez: egyrészt azt, hogy a felszíni kiemelkedések többsége nevet kapott, gyakran nem is egyet, másrészt jelentős számú efféle objektum létezett a vizsgált területen. A magas megterhelési szám pedig azt jelzi, hogy a sok (de jórészt igen hasonló) alakulatra kevés köznevet használtak fel. Ráadásul még e kevés domborzati köznévek is szélsőségesen különböző a megterhelése. A *halom* névalkotó produktivitása következtében a többi köznév együttesen sem közelíti meg annak előfordulási számát, a *domb* pedig csak az újabb időkben és valószínűleg köznyelvi hatásra kezd szaporodni a helynevekben.

A Körös-torkolatok környékén adattáraink alapján a következő, felszíni kiemelkedéseket jelentő földrajzi köznevek vettek részt helynevek alkotásában: *délló* 5 (B: *, L: *), *domb* 52 (L: *Kecskés-domb*, *Méhes-domb*, *Temető-domb* stb.; T: *Doksa-domb*, *Irmes-domb*, *Nagy-domb* stb.), *dombhát* 1 (M: *), *dombok* 2 (L: *Déllói-dombok*), *dögghalom* 1 (M: *), *földhalom* 1 (S: *), *földhát* 1 (T: *Földhát-zug*), *földlaponyag* 1 (S: *), *halmagy* 2 (D, G: *), *halmok* 2, *halom* 293 (L: *Ásott-halom*, *Bódi-halom*, *Csikós-halom*, *Csömpő-halom*, *Köves-halom* stb.; T: *Barát-halom*, *Farkas-halom*, *Hideg-halom*, *Koldus-halom*, *Mérgezhalom* stb.), *határhalom* 3 (B, M: *), *laponyag* 26 (D: *Barát-laponyag*, *Ködmönös-laponyag*, *Laponyag-halom*; G: *Esküdt-laponyag*, *Tettes-laponyag*; L: *Majta-laponyag*, *Lapály-laponyag*; S: *Aklos-laponyag*, *Kenderes-laponyag*, *Koppláló-laponyag*, *Lormos-laponyag* stb.), *lődomb* 1 (G: *), *magaslatok* 1 (L: *Korhányi-magaslatok*), *nyak* 4, *ormágy* 3, *szikhát* 1 (L: *), *várdomb* 2 (B, V: *).

Közülük egyesek az objektum funkciójára (*délló*, *dögghalom*, *határhalom*, *lődomb*, *várdomb*), mások az anyagára (*földhalom*, *földhát*, *földlaponyag*, *szikhát*) vagy csak a kiemelkedés részére (*dombhát*), jellegzetes alakjára (*nyak*) utaltak. Az összes többi az azonos fajtájú kiemelkedés általános megnevezésére szolgált (*domb*, *dombok*, *halmagy*, *halmok*, *halom*, *laponyag*, *magaslatok*, *ormágy*).

Szerkezetileg a felszíni kiemelkedést jelentő köznevek között egyszerű és összetett szavak egyaránt találhatók. Egyszerű szó 10 (52,63%), helynévi előfordulásuk 390 (97,01%). Átlagos gyakoriságuk: 39 névrész/köznév.

Nemcsak saját alkategóriájában számít a legproduktívabbnak a *halom* lexéma, hanem igen előkelő helyet foglal el az összes földrajzi köznév között is (5.). Hasonlóan az összes névalkotó közszó rendjében is a leggyakoribbak között van (5.). Termékenységének oka valószínűleg elsősorban szóföldrajzi tényezőkben keresendő.

A *halom* földrajzi köznév a vizsgált vidék helyneveiben három kivétellel csak alaprészi helyzetben vált névalkotóvá.

A felszíni kiemelkedést jelentő közneveknek majdnem a fele (9; 47,37%) összetett szó, helynévi előfordulásuk azonban igen alacsony (12; 2,98%). Meg-

terhelésük: 1,33 névrész/szó. Csekély mértékű felhasználásuk és megterhelésük elsősorban speciális jelentésüknek vagy az objektumtípus ritka előfordulásának a következménye. Többségük önmagukban vált (jelentéshasadással egyrészes) helynévvé.

6.2. A földfelszíni homorulatokat jelentő köznevek

A domborzati közneveknek ez a csoportja vidékünkön azokra az objektumokra vonatkozik, amelyek a sík felszínhez képest maximum néhány méteres mélységű, különböző alakú és méretű (szélességű és hosszúságú) homorulatok, mélyedések. Mivel a tájban való eligazodásban, a tájékozódásban és az itteni emberek életében sokkal kisebb volt a szerepük, mint a domborulatoknak, így a helynévalkötésben is kisebb lett a jelentőségük.

Bár a földfelszíni homorulatokat jelentő köznevek száma (20; 33,89%) majdnem ugyanannyi, mint a domborulatokat jelentőké, de a névrészi előfordulásuk (93; 13,21%) lényegesen alatta marad azokénak. Így a megterhelésük is minimális: 4,65 névrész/szó. A 18. század végéig az *alj* (15), a *fenék* (25) és a *völgy* (10) lehetett valamivel produktívabb, az utóbbi századokban pedig a *gödör* (6), *gödrök* (10).

A helynévalkötésben részt vevő földfelszíni homorulatokat jelentő köznevek: *agyaggödör* 1 (M: *), *agyaggödrök* 2, *alj* 15 (L: *Bikeri alja*, *Kertek alja*, *Tanya-alj* stb.; T: *Gát alja*, *Körös-alj*, *Liget alja* stb.), *borzlyuk* 1 (V: *Borzlyuk-hát*), *fenék* 25 (L: *Iván-fenek*, *Ludas-fenek*, *Zován-fenek* stb.; T: *Nadrág-fenek*, *Görbe-fenek*, *Pap-fenek* stb.), *gödör* 6 (T: *Homokos-gödör* stb.), *gödrök* 10 (L: *Gödrök közt*; T: *Újülési-gödrök*, *Gödrök-köz* stb.), *hajlás* 1 (L: *Végér hajlása*), *hajlat* 2 (T: *Angolkerti-hajlat*), *határgödör* 1 (L: *), *homokbánya* 2 (D, G: *), *homokgödör* 2, *kaponyás* 1 (B: *), *kubik* 5 (D, G, T: *), *mélyebbje* 2 (L: *Mélyér mélyebbje*, *Sebesér-mélyebbje*), *mélyedés* 1 (L: *Tikos-mélyedés*), *rókalyuk* 2* (B, L: *), *sárgödör* 1 (L: *), *verem* 3 (T: *Verem utca*), *völgy* 10 (L: *Gyalom-völgy* stb.).

Az objektumfajták közötti hasonlóságokat tekintve, némelyek állatokkal kapcsolatosak (*borzlyuk*, *rókalyuk*), mások funkcióra utalnak (*határgödör*, *kubik*), a többi pedig a homorulatnak különböző nagyságát, alakját is ki tudja fejezni. A *hajlás* és a *hajlat*, valamint a *mélyebbje* és a *mélyedés* egymás szinonimái.

Az alcsoport tagjainak a többsége (12; 60%) egyszerű szó. Helynévi előfordulásuk összesen 81 (87,09%). Megterhelésük: 6,75 névrész/szó.

Nemcsak az egyszerű köznevek között, hanem az egész alkategóriában a legtermékenyebb névalkötő a *fenék* (25) volt, a földfelszíni homorulatokat jelentő köznevekkel keletkezett helynevek 26,88%-ában névalkötő. E földrajzi köznév a vizsgált településeken leginkább aprészzi helyzetben vált névrésszé: G: *Bika/fenék*, *Iván/fenék*, *Kölesér/fenék*, *Ludas/fenék*; L: *Zsivány/fenék* stb.

A földfelszíni homorulatokat jelentő összetett köznevek száma csak nyolc (40%), helynévi előfordulásuk 12 (12,9%). Megterhelésük: 1,5 névrész/szó. Nagyon ritka használatuk és a legalacsonyabb megterhelésük a lexémák spe-

ciális jelentéstartalmának, vagyis a jelölt objektumtípusok kivételesen ritka felbukkanásának a következménye. Kettő kivételével egyrészes nevet alkotnak (de pl. V: *Borzlyuk/hát*).

6.3. A sík felszíneket jelentő köznevek

A sík felszíneket jelentő köznevek denotátumai a térszíni domborulatok, homorulatok vagy a vizek, illetőleg a vizek menti partos helyek mellett, között elterülő egyenletes, lényeges vertikális különbségeket nem mutató térségek, eltérő méretű síkságok. Mivel az adott tájnak a legjellemzőbb jegye éppen a sík felszín, ezért ez önmagában tájékozódásra, a térben való eligazodás segítésére kevésbé alkalmas. Hogy mégis felhasználtak helynévalkotásra síkságot jelölő közneveket, az abból adódik, hogy az efféle területeknek valamely járulékos jegye vált feltűnővé, másoktól szembeötlően eltérővé, így többnyire a síkság egyes részeinek a köznevei alkalmasak lettek névrészi szerepre.

Az alcsoport domborzati közneveinek a száma 20 (33,89%), ezek összesen 209 helynévrész alkotásában vettek részt (29,68%). Átlagos megterhelésük: 10,45 névrész/szó.

A feldolgozott adattárakban szereplő helyneveknek a sík felszín jelentő helynévalkotó földrajzi köznevei a következők: általeső 1, *csorba* 1 (L: *Nagy-csorba*), *csúcs* 14 (L: *Csúcs-dűlő*), *ék* 1, *eleje* 10, *farok* 4 (L: *Paphalmi-sziget farka*), *hantos* 1 (G: *), *határszél* 5 (L: *Kereki-határszél*), *hátulja* 2 (L: *Dióér hátulja*), *hegy* 13 (L: *, *Hegy-tábla*, *Szőke-hegy*, *Vessző-hegy*), *hossz* 1, *kalicka* 2, *könyök* 9, *lapály* 2 (L: *Lapály-laponyag*), *lapos* 90 (L: *Körös-lapos*, *Csót-lapos*, *Görög-lapos*, *Sáros-lapos* stb.), *oldal* 49 (L: *Billentő-oldal*, *Büngösd-oldal*, *Fási-oldal*, *Kengyel-oldal*, *Majta-oldal*, *Pakac-oldal* stb.), *rigalyos* 1 (D: *), *sík* 1, *síkság* 1 (L: *Károly-síkság*), *térség* 1 (L: *Folyás-ér-melletti-térség*).

Jelentéseik árnyalatnyi finomságaira tekintettel megnevezhették a környezettől mélyebb fekvésű területeket (*lapály*, *lapos*), utalhattak azok helyzetére (általeső, *eleje*, *határszél*, *hátulja*, *oldal*), alakjára (*csorba*, *csúcs*, *ék*, *farok*, *hegy*, *hossz*, *kalicka*, *könyök*), felszínének jellegzetességére (*hantos*, *rigalyos*). Ritkán utalhattak a névadók a köznevekkel az egyenletesen sík terepviszonyokra (*sík*, *síkság*, *térség*).

Szerkezetük szerint kettő kivételével (általeső, *határszél*) mindegyik egyszerű szó.

Az alcsoport tagjai közül magasan kiemelkedik gyakoriságával a *lapos* földrajzi köznévi (90): G, D: *Bere-lapos*, M: *Cina-lapos*, D, T: *Csárda-lapos*, B: *Daru-lapos*, L: *Körös-lapos*, *Lapos*, V: *Iméri-lapos*; B: *Lapos utca*, *Lapos-sziget* stb.

7. A nyolc Körös menti település domborzati közneveinek áttekintése után felvetődik a gondolat, hogy összevegyük ezeket az ugyancsak innen adatolt vízrajzi köznevekkel. Az előző oldalakon elvégzett vizsgálat szerint a domborzati köznevek közül 59 vett részt helynevek alkotásában. Összesen 704 helynév

részeként bukkantak elő. Ezzel szemben 149 vízrajzi köznév fordult elő 2196 helynév megalkotásában. A helynévi számadatok egyértelműen azt igazolják, hogy a Körösök ágainak és összefolyásainak a környékén, a hajdani erekkel, apróbb vízfolyásokkal, vízállásokkal szabdaltságot és tarkított tájban a vizek és a vízkörnyéki helyek szerepe és jelentősége jóval nagyobb lehetett az ott élt lakosok számára. A számokból ránézésre, minden pontosabb számítások nélkül is kiderül, hogy a vízrajzi köznévi névrészt tartalmazó helynevekből a Körösök vidékén több mint háromszor annyi van, mint a domborzati köznevekkel létrejöttékből, a névalkotó vízrajzi köznevek száma pedig alig több, mint két és félszerese a domborzati köznevekének. A két csoport lexémáinak az átlagos megterhelése is a vízrajzi köznevek előnyét jelzi, hiszen ezek 14,73 névrész/szó, a domborzati közneveké pedig 11,93 névrész/szó arányt mutatnak. A kis különbség elsősorban annak a következménye, hogy a kevés domborzati köznév között is volt néhány igen gyakori előfordulású (*halom, lapos, domb, fenék*), a vízrajzi köznevek között pedig a nagyon gyakoriak (ér, csatorna, fok; kút; gát; zug stb.) mellett igen sok csak egy-két helynévben bukkant fel.

Végső következtetésként azt állapíthatjuk meg, hogy mind a vízrajzi, mind a domborzati köznevek igen jelentősek voltak a Körösök vidékén a helynevek alkotásában. Ezek ugyanakkor visszaigazolják, hogy a velük elnevezett objektumok a lakosok életében, térbeli tájékozódásában különösen fontos szerepet játszottak/játszanak.

Irodalom

- Bába Barbara – Nemes Magdolna 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 32. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen.
- Bíró Ferenc 1997. Helynévalkotó vízrajzi köznevek a Körösök vidékén. *Magyar Nyelvjárások* 34: 93–114.
- Bíró Ferenc 2002. *Nyelvi-tipológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében*. Az Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 1. EKF BTK. Eger.
- Fekete Péter 1991. Földrajzi köznevek és földrajzi jellegű jelzők Tiszaszőlősen. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 167–175.
- Fekete Péter 1996. A kő köznév Felsőtárkány földrajzi neveiben. In: Bereczki András – Klima László (szerk.): *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére*. Budapest. 89–95.
- Hoffmann István 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen.

Reszegi Katalin 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névérték Kiadványai 21. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen.

Tóth Valéria 1997. Földrajzi köznevek szófeldrajzi szempontú vizsgálata a korai ómagyar korban. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 209. Budapest. 262–265.